

Статус відокремлення в системі синтаксичних зв'язків

О. О. Новікова

Донецького юридичного інституту МВС України
Corresponding author. E-mail: novikova03@ukr.net, orcid.org/ 0000-0002-8498-1736,

Paper received 07.01.20; Accepted for publication 20.01.20.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2020-216VIII64-11>

Анотація. У статті з'ясовано сутність відокремлення, уточнено його статус у системі синтаксичних зв'язків між членами речення. Семантичні зв'язки відокремленого члена є різноспрямованими; формальний зв'язок може бути як односпрямований, так і двобічний. Мета відокремлення – увиразнити якість додаткове повідомлення щодо одного зі слів або всього речення. Засобами відокремлення є зміни висоти тону, вимови, ритму, паузи, а також зміна розташування членів. Відокремлення – це приналежність простому реченню, незважаючи на певну схожість відокремлених членів з предикативними частинами складного речення.

Ключові слова: відокремлення, речення, висловлення, ускладнене речення, інтонація, експресивний засіб.

Вступ. У сучасній лінгвістиці відсутня загальноприйнята дефініція простого ускладненого речення, що пояснює різноспрямованість тих синтаксичних явищ, які практично підведені під термін «ускладнення». У зв'язку з цим актуальним постає питання типології ускладнювачів простого речення, увиразнення тих ознак, які дозволяють виокремлювати просте ускладнене речення з-поміж інших синтаксичних одиниць. Для глибокого розуміння ролі відокремлення доцільно з'ясувати сутність відокремлення, уточнити його статус у системі синтаксичних зв'язків між членами речення.

Короткий огляд публікацій за темою. Вперше на інтонаційно виділювані й невиділювані члени речення звернув увагу О. О. Потебня [22, с. 122]. Згодом О. М. Пешковським був уведений термін «відокремлений член речення» [21, с. 291]. Цей лінгвіст сформулював базові ознаки відокремлених другорядних членів речення, ґрунтуючись при цьому в основному на їхніх інтонаційних показниках. Подальше дослідження цього питання тривало в чотирьох аспектах: фонетичному, логіко-семантичному, синтаксичному й комунікативному. Дослідники цього явища на матеріалі англійської мови (наприклад, І. П. Іванова та ін.), крім сегментних особливостей відокремлення, акцентують увагу на ньому як прийомі семантичного виділення члена речення фонетичними (в основному просодичними) засобами [13, с. 228]. О. С. Ахманова під відокремленням розуміє виділення якогось члена речення за допомогою фонетичних засобів: пауз, інтонації і фразового наголосу, з метою зробити окремий елемент більш помітним і синтаксично незалежним [2, с. 274]. Автори практичних граматики англійської мови або зовсім не аналізують проблему відокремлення як синтаксичне явище, або описують тільки відокремлений додаток як член речення, що містить ідентифікацію, експлікацію або додаткову інформацію про особу чи предмет, позначений антецедентом [9, с. 377–378]. Зарубіжними лінгвістами – авторами комунікативних граматики англійської мови – в розділі «синтаксис» проблема відокремлення зовсім не проаналізована [25]. У лінгвоукраїністиці питання відокремлених членів речення опрацьовано в лінгвістичних студіях І. О. Аксьонової, М. О. Вінтоніва [8]; І. Р. Вихованця [7]; К. Г. Городенської [10]; А. К. Мойсієнко [19] та ін.

Мета – комплексно проаналізувати функційне навантаження відокремлених одиниць у структурі простого ускладненого речення.

Матеріалом дослідження слугували тексти української художньої літератури. Для досягнення поставленої мети в статті використано описовий метод із прийомами наскрізного виписування, метод зіставлення й систематизації – для відбору й інтерпретації фактичного матеріалу; структурний – для аналізу специфіки речень із відокремленими членами.

Результати та їх обговорення. Вивчення відокремлення як синтаксичного явища має тривалу історію. За час свого існування лінгвістична теорія удосконалювалася, видозмінювалися наукові напрями і виникали нові, змінювалися орієнтири у вивченні відокремлення як особливого типу синтаксичного зв'язку. У «Русской грамматике» в аналізі відокремлення, яке описує не тільки фонетичні та граматичні характеристики відокремлення, але і його семантичні особливості. Автори граматики називають відокремленням «інтонаційне виділення такого члена речення», який поширює не тільки слово, яке є його антецедентом, а й ще яке-небудь інше слово або член речення. З цього випливає, що семантичні зв'язки відокремлених членів мають різноспрямований характер [24, с. 180].

Г. В. Колшанський у визначенні відокремлення акцентує увагу на синтаксичній позиції в структурі речення, стверджуючи, що особливість відокремлення виявлювана в тому, що воно, будучи граматичним засобом виділення, є тільки в певних синтаксичних позиціях у реченні [16, с. 113]. Л. С. Бархударов відокремленими називає другорядні члени речення, що інтонаційно, а іноді позиційно відокремлені від означуваних ними членів. Відокремлені члени, на відміну від невідокремлених, утворюють окрему від означуваного члена синтагму, вимовлену на більш низьких тонах, ніж інші синтагми в реченні (на письмі це інтонаційне оформлення зазвичай відокремлене комою) [5, с. 361–362].

Аналіз інтерпретації відокремлення різними лінгвістами засвідчує про те, що це явище не має певного статусу серед синтаксичних явищ. Поняття відокремлення в лінгвістичній літературі потрактовують широко і розмито. Під нього підпадають різні за своєю синтаксичною суттю явища: всі випадки інтонаційних і пунктуаційних відокремлень окремих членів речення.

ня, вставні речення, парентетичні конструкції, експресивні засоби виділення, тобто виділення мовних одиниць різного рівня, зумовлене різними причинами. Автори, що досліджують проблеми синтаксису, розглядають відокремлення в основному на формально-граматичному (синтагматическом) рівні, і як основні виділяють різні ознаки: просодичні (інтонаційне виділення, логічний наголос, паузація – в усному мовленні), графічні (пунктуаційні виділення на письмі), підкреслено послаблений зв'язок відокремленого члена з означуваним (антецедентом), граматична і семантична незалежність відокремленого члена, його незначна конструктивна роль у структурі речення, його особлива позиція в системі членів речення. При такому підході основною функцією відокремлення є функція здійснення синтаксичного зв'язку між членами речення: відокремлення витлумачують як засіб уточнення синтаксичних відношень, як виразник послабленого зв'язку між членами речення, при цьому не враховано семантичні особливості відокремлюваних членів.

Однак специфіка відокремлення полягає не тільки в тому, що воно є засобом граматичного (синтаксичного) зв'язку між членами речення, а й у тому, що воно, будучи синтаксичним засобом зв'язку, одночасно є засобом, що сприяє здійсненню семантичного зв'язку між відрізками тексту, вище ніж речення.

Під терміном «ускладнення речення» розуміємо синтаксичну одиницю з одним предикативним центром, якій притаманні синтаксичні й семантичні зв'язки та відношення, що доповнюють зв'язки та відношення між членами простого неускладненого речення [Див.: 13, с. 88; 23, с. 8]. У нашій статті за робоче визначення відокремлення приймаємо таку дефініцію: «Відокремленими називають другорядні члени речення, інтонаційно, а іноді позиційно відокремлені від визначених ними членів. Відокремлені члени, на відміну від невідокремлених, утворюють окрему від головного члена синтагму, вимовлену на більш низьких тонах, ніж інші синтагми в реченні (на письмі це інтонаційне оформлення зазвичай відзначається комами) [5, с. 361–362].

Відокремлені члени речення можуть бути виражені як окремими повнозначними частинами мови, так і зворотом. «Зворот – це член речення, що ускладнює просте речення» [23, с. 17]. Він може бути репрезентований однією словоформою або мати складну внутрішню будову, один зворот може входити до складу іншого. Зворот може бути оформлений не тільки за допомогою інтонації, але і за допомогою форми слова, сполучника чи сполучного слова: дієприслівниковий зворот, інфінітивний, прикметниковий, відмінковий тощо. Звороти можна класифікувати за семантичною роллю (порівняльний), синтаксичними відношеннями (приєднувальний, уточнювальний, напівпредикативний тощо). Їм притаманна функційна єдність, цілісність, членованість у реченні. А. Ф. Прияткіна пропонує таку дефініцію звороту: «Зворот – це член речення, що має єдину функцію незалежно від кількості складових його словоформ і характеру зв'язку між ними» [23, с. 17].

Відокремлена обставина зазвичай виражена дієприслівником чи дієприслівниковим зворотом, у

реченні є додатковою характеристикою суб'єкта, яка вказує на процесуальну ознаку. Така характеристика передбачає іншу предикативну ознаку того ж суб'єкта, який є основним: *А коли десь серед натовпу в цей час була Надька Винниківна, то на неї, розпашілу від затаєних гордоців, озирались дівчата, радіючи заздрісне: ось такого зуміла причарувати, завабити, без пам'яті зуміла в себе залюбити!* (О. Гончар). Функція додаткової предикативності покладена в основу дефініції граматичного значення дієприслівника: «додаткова дія» є не що інше, як позиція в реченні. Значення додаткової предикативності може бути передане й відокремленим означенням, вираженим інфінітивом, що стоїть поза основною предикацією і віднесений до іменника як суб'єкта дії. Напр.: *У нього була хороша звичка – записувати в щоденник підсумки дня* (Українська правда. – 11.02.106).

Відокремлення – це навмисне ритміко-інтонаційне й смислове вичленування в складі конкретного речення слова або групи слів. Відокремлюваний член має послаблений синтаксичний зв'язок з іншими членами. Такий член речення за змістом зараховують не тільки до того члена, від якого він залежить граматично, але ще й до якогось іншого його члена.

Семантичні зв'язки відокремленої обставини зі стрижневим словом є різноспрямованими; формальний зв'язок може бути як односпрямований, так і двобічний. Наприклад, у реченні *Козаков у своїх трофейних чоботях із широкими, низькими халявами, в яких він здавався трохи розкарякуватим, ішов, ступаючи на п'яти, подавши усім корпусом вперед, і розповідав, що він тікає з госпіталю* (О. Гончар) головний член відокремленого звороту граматично залежить від дієслова-присудка, а семантично – від дієслова-присудка і від підмета, оскільки називає його додаткову процесуальну ознаку.

Відокремленим означенням притаманні такі диференційні ознаки: мають двочленну структуру, утворену поєднанням головного члена, вираженого іменником (займенником), і атрибутивного звороту, що складається з головного слова і залежних від нього слів або тільки з головного слова, конституюючи певний вид конструкції з його особливостями; їм притаманна граматична категорія додаткової предикативності, що виражає своє значення за допомогою залежного таксису і певних засобів, які дозволяють вступити в таксисні відношення з предикатом основної частини. Важливою особливістю відокремлених означень є суб'єктно-предикатна розчленованість, що в комплексі актуалізує цю додаткову предикативність; реалізують у мовленні вказану предикацію, як другорядне висловлення в межах ускладненого речення; входять до семантико-синтаксичних відношень з атрибутивними утвореннями різних рівнів, реалізуючи свої семантичні й функціональні особливості.

У сучасній українській мові активно вживаними є речення, ускладнені відокремленими означеннями. Залежно від позиції означення щодо антецедента їх поділено на два різновиди: препозитивні, напр.: *Наляканий, він нічого не розумів і тільки міцно тримався за Жукову майку, як за єдиний рятунок* (В. Шкляр); *Знесилена горем, розморена хатнім теплом, Шура схилилася потім на бильце канапи й заснула...* (О.

Гончар) й постпозитивні означення, напр.: *Я стояла посеред дороги під нещадно палючим для цієї пори сонцем, як мара: з вишмаганим вітром волоссям, розпачливо розвівши руки, ніби намагалася обняти весь простір, заповнений невловимим чоловіком, який ще секунду тому махав мені легковажною своєю долонею з прочиненого вікна авто* (М. Матіос).

Пре- та постпозитивні означення може бути контактним, напр.: *Наляканий, він нічого не розумів і тільки міцно тримався за Жукову майку, як за єдиний рятунок* (В. Шкляр); *Я стояла посеред дороги під нещадно палючим для цієї пори сонцем, як мара: з вишмаганим вітром волоссям, розпачливо розвівши руки, ніби намагалася обняти весь простір, заповнений невловимим чоловіком, який ще секунду тому махав мені легковажною своєю долонею з прочиненого вікна авто* (М. Матіос); *Єфрейтор, наляканий навальним рухом радянських військ, засумував і цікавився тільки спиртом* (М. Дашків) і дистактним, напр.: *Безмірна далечінь лежить перед косарем, оповита рожевим туманом, що наближається до нього, наляканий сонцем* (М. Стельмах); *Встрелили попа, а з жонкою його щось такеє зробилося, що бродила яна по селу наче мара, а тади на гілляці її знайшли, захололу уже* (В. Дрозд).

Препозитивне означення зазвичай не відокремлюємо, крім тих випадків, коли воно має обставинний відтінок або відділене від стрижневого слова іншим (іншими) членом речення, напр.: *Змучена мовчанням (жодної мови, якою телгotalи туристські зграї, Оль-*

га не знала), душа жінки розквітла і полетіла на-встріч знайомій говірі (Г. Тарасюк).

Означення, що стосуються особового займенника, відокремлюють не залежно від позиції, напр.: *Розхристана й перелякана, з разком намиста на шиї та якимсь пір'ям у волоссі, вона тулилася в куточку, наче зацьковане звіре* (М. Соколян).

Відокремлюють також означення, яке стосується пропущеного головного слова, напр.: *Невідомий нікому, сідаю на лавку, слухаю і дивлюся* (М. Стельмах).

Постпозитивні узгоджені означення, виражені прикметником чи дієприкметником, завжди відокремлені, напр.: *Перед очима ж Сигізмунда-Августа гостина в шинку під Гусятином, коли у князя Калиновського були на полюванні, мед і вино тоді рікою лилися, а воєвода Зборовський, напоєний сонним зіллям, безпробудно, мертво спав у горішньому мешканні, поки не спустився в шинок у нічній сороч* (П. Угляренко).

Висновок. Ускладнене речення займає особливу позицію з-поміж таких синтаксичних одиниць, як словосполучення, просте та складне речення. Поняття ускладнене речення об'єднує різні синтаксичні структури на формально-граматичному та семантико-синтаксичному рівнях, зближуючись то з простим, то зі складним реченням. Диференційною ознакою речення з відокремленими членами є наявність додаткової предикативності. Перспективу подальшої роботи вбачаємо в комплексному аналізі відокремлених членів речення в різносистемних мовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. Москва: Наука, 1976. 383 с.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов; 3-е изд., стереотипное. Москва: КомКнига, 2005. 576 с.
3. Бабайцева В. В. Русский язык. Синтаксис и пунктуация. Москва: Просвещение, 1979. 269 с.
4. Бархударов Л. С. Структура простого предложения современного английского языка. Изд. 2-е. Москва: ЛКИ, 2008. 200 с.
5. Бархударов Л. С., Штелинг Д. А. Грамматика английского языка в систематическом изложении. Изд. 6-е. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. 424 с.
6. Блох М. Я. Теоретические основы грамматики. Изд. 4. Москва: Высшая школа, 2005. 239 с.
7. Вихованець І. Р. Грамматика української мови. Синтаксис. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
8. Вінтонів М. О., Аксьонова І. О. Типологічні вияви синтаксичних конкретизаторів у сучасній українській мові. *Science and Education a New Dimension. Philology*. Budapest, 2018. VI(47), Issue: 160. С. 71–74.
9. Ганшина М. А., Василевская Н. М. Практическая грамматика английского языка. Изд. 9-е. М.: Высшая школа, 1964. 548 с.
10. Городенська К. Г. Деревация синтаксичних одиниць. Київ: Наук. думка, 1991. 192 с.
11. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. Москва: Наука, 1982. 368 с.
12. Золотова Г. А. Очерки функционального синтаксиса русского языка. Москва: Наука, 1973. 352 с.
13. Иванова И. П., Бурлакова В. В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка: Учебник. Москва: Высш. школа, 1981. 285 с.
14. Камынина А. А. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения: Осложнение простого предложения полупредикативными членами. Москва, 1983. 102 с.
15. Ковтунова И. И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. 2-е изд., стер. Москва: Едиториал УРСС, 2002. 240 с.
16. Колшанский Г. В. Логика и структура языка. Изд. 2-е. Москва: КомКнига, 2005. 240 с.
17. Лингвистический энциклопедический словарь. Под ред. В. Н. Ярцевой. Москва: БРЭ, 2002. 709 с.
18. Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. Москва; Л.: Изд-во АН СССР, 1945. 321 с.
19. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис/А. Мойсієнко та ін. Київ, 2010. 374 с.
20. Петерсон М. Н. Очерк синтаксиса русского языка. Москва; Ленинград, 1923. 129 с.
21. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. Москва: Учпедгиз, 1935. 452 с.
22. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 2. Москва: Просвещение, 1958. 406 с.
23. Прияткина А. Ф. Русский язык. Синтаксис осложненного предложения. Москва: Высш. школа, 1990. 176 с.
24. Русская грамматика: в 2-х т./под ред. Н. Ю. Шведовой]: Т. II. Москва: Наука, 1980. 710 с.
25. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. Comprehensive Grammar of the English Language; Index by D. Crystal. Harlow, Essex, 2000. 1779 p.

REFERENCES

1. Arutyunova N. D. Predlozhenie i ego smysl. Logiko-semanticheskie problemy [Sentence and its meaning. Logical and semantic problems]. Moskva: Nauka, 1976. 383 s.
2. Ahmanova O. S. Slovar' lingvisticheskikh terminov; 3-e izd., stereotipnoe [Dictionary of linguistic terms]. Moskva: KomKniga, 2005. 576 s.

3. Babajceva V. V. Russkij yazyk. Sint aksis i punktuaciya [Russian language. Syntax and Punctuation]. Moskva: Prosveshchenie, 1979. 269 s.
4. Barhudarov L.S. Struktura prostogo predlozheniya sovremennogo anglijskogo yazyka. Izd. 2-e [Simple sentence structure in modern English]. Moskva: LKI, 2008. 200 s.
5. Barhudarov L. S., Shteling D. A. Grammatika anglijskogo yazyka v sistematischeskom izlozhenii [Systematic English grammar]. Izd. 6-e. Moskva: Knizhnyj dom «LIBROKOM», 2012. 424 s.
6. Bloh M. Ya. Teoreticheskie osnovy grammatiki. Izd. 4 [Grammar Theory]. Moskva: Vysshaya shkola, 2005. 239 s.
7. Vykhovanets I. R. Hramatyka ukrainskoi movy. Syntaksys [Grammar of Ukrainian language. Syntax]. Kyiv: Lybid, 1993. 368 s.
8. Vintoniv M. O., Aksonova I. O. Typolohiini vyiavy syntaksychnykh konkretyzatoriv u suchasni ukrainskii movi [Typological manifestations of syntactic concretizers in modern Ukrainian]. Science and Education a New Dimension. Philology. Budapest, 2018. VI(47), Issue: 160. C. 71–74.
9. Ganshina M. A., Vasilevskaya N. M. Prakticheskaya grammatika anglijskogo yazyka [Practical English grammar.]. Izd. 9-e. M.: Vysshaya shkola, 1964. 548 s.
10. Horodenska K. H. Derevatsiia syntaksychnykh odynyt: monohrafiia [Deviation of syntactic units]. Kyiv: Nauk. dumka, 1991. 192 s.
11. Zolotova G. A. Kommunikativnye aspekty russkogo sintaksisa [Communicative aspects of Russian syntax]. Moskva, 1982. 368 s.
12. Zolotova G. A. Ocherki funkcional'nogo sintaksisa russkogo yazyka [Essays on the functional syntax of the Russian language]. Moskva: Nauka, 1973. 352 s.
13. Ivanova I. P., Burlakova V. V., Pohepcov G. G. Teoreticheskaya grammatika sovremennogo anglijskogo yazyka: Uchebnik [Theoretical Grammar of Modern English: A textbook]. Moskva: Vyssh. shkola, 1981. 285 s.
14. Kamynina A. A. Sovremennyj russkij yazyk. Sintaksis prostogo predlozheniya: Oslozhenie prostogo predlozheniya polupredikativnymi chlenami [Modern Russian language. Simple sentence syntax: Complicating a simple sentence with semi-predictive terms]. Moskva, 1983. 102 s.
15. Kovtunova I. I. Sovremennyi russkii yazyk. Poryadok slov i aktual'noe chlenenie predlozheniya [Word order and actual division of sentences]. 2-e izd., ster. Moskva: Editorial URSS, 2002. 240 s.
16. Kolshanskii G. V. Logika i struktura yazyka [Logic and structure of language]. Izd. 2-e. Moskva: KomKniga, 2005. 240 s.
17. Lingvisticheskii enciklopedicheskii slovar [Linguistic Encyclopedic Dictionary]. Pod red. V. N. Yarcevoi. Moskva: BRE, 2002. 709 s.
18. Meshchaninov I. I. Chleny predlozheniya i chasti rechi [Members of the sentence and parts of speech.]. Moskva; Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1945. 321 s.
19. Suchasna ukrainska literaturna mova: Morfolohiia. Syntaksys [Modern Ukrainian Literary Language: Morphology. Syntax]/A. Moisiienko ta in. Kyiv, 2010. 374 s.
20. Peterson M.N. Ocherk sintaksisa russkogo yazyka [Essay on the syntax of the Russian language]. Moskva; Leningrad, 1923. 129 s.
21. Peshkovskii A. M. Russkii sintaksis v nauchnom osveshchenii [Russian syntax in scientific lighting]. Moskva: Uchpedgiz, 1935. 452 s.
22. Potebnya A. A. Iz zapisok po russkoi grammatike [From notes on Russian grammar]. T.2. Moskva: Prosveshchenie, 1958. 406 s.
23. Priyatkina A. F. Russkii yazyk. Sintaksis oslozhnennogo predlozheniya [Russian language. Compound sentence syntax]. Moskva: Vyssh. shkola, 1990. 176 s.
24. Russkaya grammatika: v 2-h t. [Russian grammar: in 2 volumes]/pod red. N. Yu. Shvedovoi: T II. Moskva: Nauka, 1980. 710 s.

Status of isolation in the system of syntactic connections

O. Novikova

Abstract. The content of isolation is identified in the article; its status in the system of syntactic links between members of a sentence is specified. Semantic connections of the isolated member are multidirectional; formal connection can be either unidirectional or bilateral. The purpose of isolation is to express, with the help of an isolated member, any additional message concerning one of the words or the entire sentence. The means of isolation are changes in pitch, pronunciation, rhythm, pauses, and changes in the arrangement of members. Isolation is an accessory to a simple sentence, despite the certain similarity of isolated members with predicative parts of a complex sentence.

Keywords: *isolation, sentence, expression, complex sentence, intonation, expressive means.*